

Короход Я. Д., НУ «ОЮА»

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ МАНІПУЛЯЦІЇ ОСОБИСТІСТЮ

У статті розглядається ряд підходів, які є основою сучасної теорії маніпулювання масовою свідомістю. Виділяються основні підходи до визначення змісту самого поняття «маніпуляція» в контексті сучасного наукового дискурсу. Досліджується питання визначення місця маніпуляції в політичному процесі. В статті також розглядаються деякі умови маніпулювання.

Розглядаючи питання про способи та прояви таємного примусу людини як соціально-психологічного явища, притаманного соціальній взаємодії людей, слід зазначити, що в наукових дослідженнях зачіпаються теоретичні та прикладні питання вивчення різних форм прихованого примусу особистості.

В даний час найбільш універсальним з понять, що відображають механізм прихованого психологічного примусу, виступає маніпуляція. Дане поняття має два основних значення – пряме й переносне, або метафоричне. Як не парадоксально, але останнім часом саме переносне значення маніпуляції стає основним і ведучим змістом цього поняття, що привертає все більшу увагу дослідників. У своєму переносному значенні воно має досить високу диференціацію, тобто можна говорити про систему понять, для яких в якості родового виступає маніпуляція. У систему цих понять входять: маніпулятивний вплив, психологічні маніпуляції, маніпулювання (в тому числі, маніпулювання в політиці; маніпулювання громадською думкою, суспільною свідомістю і т. п.), міжособистісні маніпуляції, соціально-політичні маніпуляції особистістю і т. д. [1].

При розгляді поняття «маніпуляція», як показує аналіз літератури, використовується підхід, при якому виділяються основні ознаки, і на їх основі формуються критерії, що дозволяють сформулювати робоче поняття.

У цих цілях можна скористатися результатами аналізу, проведеного Е. Л. Доценко, що дозволяє розкрити як сам підхід, так і основні значення поняття «маніпуляція».

В результаті аналізу виділені характеристики маніпуляції, уживані різними авторами, об'єднуються в групи ознак і узагальнюються в наступні інтегральні критерії, які можна використовувати для визначення поняття маніпуляції:

1) родова ознака – психологічний вплив; 2) відношення до об'єктів маніпулювання як засобу досягнення власних цілей; 3) прагнення отримати односторонній виграв; 4) прихований характер впливу (як самого факту впливу, так і його спрямованості); 5) використання (психологічної) сили, гра на слабкостях (використання психологічної уразливості); 6) спонукання, мотиваційне привнесення (формування «штучних» потреб і мотивів для зміни поведінки в інтересах ініціатора маніпулятивного впливу); 7) майстерність і вправність у здійсненні маніпулятивних дій [2].

Таким чином, резюмуючи міркування, можна зробити досить обґрунтований висновок про те, що поняття «маніпуляція» вживається в таких переносних значеннях.

По-перше, як позначення специфічного загального підходу до соціальної взаємодії і управління, що припускає активне використання різноманітних способів та засобів прихованого примусу людей. У цьому значенні маніпуляція, маніпулятивний підхід, маніпулювання замінює термін «макіавеллізм» як образ політичної діяльності, не хеще будь-якими засобами для досягнення поставленої мети. Його використання стосовно до засобів масової комунікації і політичним заходам означає дії, спрямовані на програмування думок, прагнень, цілей мас і психічних станів населення. Кінцева мета таких акцій – це контроль над населенням, його керованість [3].

По-друге, маніпуляція використовується як позначення специфічного виду психологічного впливу. У цьому значенні використовуються також поняття «маніпулятивний вплив», «психологічні маніпуляції», «маніпулювання громадською думкою» і «маніпулювання суспільною свідомістю», «міжособистісні маніпуляції», «соціально-політичні маніпуляції особистістю» і т. п.

По-третє, поняття маніпуляції використовується для позначення певних організаційних форм застосування таємного примусу людини і окремих способів чи стійких поєднань прийомів прихованого психологічного впливу на особистість [4].

Досить очевидним є той факт, що способи прихованого примусу людей широко і публічно, як правило, не висвітлювалися. Тому судити про їх використання в різних соціальних сферах в минулому і сьогодні можна по окремих, досить розрізнених і неповних даних. Але навіть ці розрізнені дані можуть дозволити окреслити загалом і оцінити масштаб і потужність даного явища, його роль в способах впливу на людей.

Аналіз способів таємного управління людиною, що є по своїй суті прихованим психологічним примусом особистості, спроби виділення

їх істотних характеристик і закономірностей функціонування серйозним чином ускладнюються двома основними обмеженнями.

Перше з них пов'язано з тим, що використання цих способів ніколи не афішувалося, а їх застосування часто публічно навіть засуджувалося. Друге обмеження, що затрудняє аналіз, пов'язано, з одного боку, з певною універсальністю цих способів, які виводять їх користувачів на рівень мистецтва прихованого впливу на людей, а з іншого, – багатолікістю проявів і різноманітністю застосування загальних схем в різних ситуаціях [5].

Маніпуляція пов'язана з цілеспрямованим впливом на когось для досягнення заздалегідь спланованих результатів. Роль і значення маніпуляції стали усвідомлюватися в результаті широкого використання політичних технологій та завдяки вивченню так званого «масового суспільства» та «масової свідомості» [6].

Ступінь успішності маніпуляцій в значній мірі залежить від того, наскільки широкий арсенал використовуваних засобів впливу і наскільки сама їх використання гнучко і варіативно.

Слід підкреслити, що маніпуляція досліджується насамперед у політологічних роботах в якості засобу просування політичних ідей. На перше місце висувається проблема оперування інформацією, примусовий характер цього оперування і формування так званої «мішені» впливу.

Маніпулювання свідомістю можливо тільки завдяки контролю за інформацією і комунікацією, які визначають установки, представлення, правила і зразки людської діяльності. При цьому «до пробудження народу від сну немає маніпуляції» [7]. Маніпуляція, як правило, націлена на те, щоб змусити більшість (або меншість) брати участь (або не брати участь) в укоріненій практиці. Вона є одним з основних засобів соціального контролю і базується насамперед на жорсткому використанні інформаційного апарату і апарату формування ідей. Інформація сьогодні – це джерело реальної сили, тому той, «хто володіє інформацією, володіє всім».

Маніпулювання пов'язано із цілеспрямованим спотворенням інформації. При цьому особливу роль відіграє символізація інформації, яка напряду пов'язана з створенням «уявних світів».

В інформації особливе значення має кодування, яке може розглядатися як одночасний «акт надання форми і дотримання формальностей» [8]. Об'єктивація інформації здійснюється за допомогою кодифікації і забезпечує, по суті, можливість «контролю особистості». Кодифікація інформації – це її структурування, зміну її статусу, створення інформаційних схем. Все це дає можливість вкладати

у свідомість людей те, що потрібно мати в свідомості до розуміння його змістовного компонента. Кодифікація інформації, таким чином, пов'язана з нормалізацією соціальних та індивідуальних практик, вона «ставить людину в стрій», формалізуючи її свідомість і орієнтуючи її на чітко визначені цілі. Можна сказати, що кодифікація пов'язана з приведенням у символічний порядок хаосу дійсності. Це пов'язано з уніфікацією реальності, зі створенням спрощеної картини світу, з формуванням «уявних світів», поведінка в яких повинна бути передбачуваною і програмованою. Кодифікація інформації мінімізує конфліктність саме завдяки процесам формалізації та уніфікації. Або, іншими словами, вона мінімізує саму комунікацію.

При цьому в контексті розглянутих питань результати кодифікації інформації не можуть не бути публічними. Публічність пов'язана з наданням їм офіційного характеру, з легітимізацією і легалізацією раніше прихованих і не проявлених смислів, що носять спочатку корпоративний, елітний характер. Публічність – не тільки створення ілюзії загальної значимості, але і відтворення статусу соціального консенсусу, якого насправді може й не бути. Крім того, пов'язана з формалізацією кодифікація обмежує варіативність, вона спрощує свої об'єкти, роблячи їх прозорими і зрозумілими для людей з будь-яким рівнем розвитку. В результаті кодифікації світ стає раціонально зрозумілим, спрощеним, підконтрольним, по-справжньому «комунікабельним». Усіма учасниками цього процесу йому надається єдиний сенс. Саме на підставі «диктату коду» і можна домогтися консенсусу, співвідпорядкованості суб'єктів в соціумі. Навіть негативні, загрозливі новації, інститути, норми в результаті проведеної кодифікації можуть виступати як нейтральні. Світ, як і сама людина, стає прогнозованим, стабільним, раціональним, «оформленим». Саме ця «оформленість», проведена за допомогою кодифікації інформації, і є «насильство, проведене в символічних формах» [9]. «Оформлення» припускає проходження правилам: якщо їх не дотримуватися, можна залишитися поза системою, стати «чужим», «іншим», а по відношенню до «чужого» можливо будь-яке насильство, неприпустиме до «свого». Кодифікація інформації символізує саму особистість, позбавляючи її варіативності поведінки, творчості та універсальності. У цьому випадку «приватне» претендує на «загальне», знаходячи його силу і легітимність. Формально-логічне стає соціально-значущим: порядок речей слідує за порядком ідей.

У цьому контексті результати кодування, пов'язані з офіційним схваленням, популяризацією, набувають характер узаконений і освячений. Відступ від них веде до різних видів насильства. Тому кращий

засіб боротьби з будь-яким протестом – формалізувати його, трансформувати його статус, надавши йому офіційний, публічно визнаний характер. Символізація будь-якого явища веде до зміни, формалізації, спрощенню практик, з ним пов'язаних. Вона пов'язана з створенням системи ілюзій, що претендують на статус реальності, але пов'язаних лише з її конструюванням.

При цьому через розподіл властивостей і статусів соціальний світ об'єктивно представляється як символічна система, символічний простір різних соціальних практик, позицій, статусів. З цим пов'язане соціальне насильство, що розуміється як символічна боротьба за владу виробляти і нав'язувати легітимне (фактично уніфіковане) бачення світу, «єдино вірну» символічну стратегію.

Символічна влада пов'язана з маніпулюванням не тільки картиною світу, але і з маніпулюванням своєю позицією в соціальному просторі, «картиною себе» [10]. Вона претендує на зміни сприйняття і оцінки: слова, поняття, які відібрані для конструювання реальності, «формують» реальність в тій же мірі, в якій вони її виражають. Відібрані слова і символи є основою стратегій, основою ідентичності. Вони утворюють «магічну категоризацію»: чутки, плітки, оцінки і т. п., за допомогою яких виявляється вплив на громадську думку, відбувається заміна старих установок новими. Однак найбільш типовими стратегіями конструювання є ті, які націлені на ретроспективне реконструювання минулого з метою «легітимізації» справжнього і на конструювання майбутнього як латентне твердження справжнього. Слід підкреслити, що символічна влада спрямована на посилення і підтвердження існуючого співвідношення сил, що конструюють структуру соціального простору. Це пов'язано зі зміцненням тенденції сприймати існуючий порядок як належний. Тому символічну владу можна трактувати як монополію на легітимну номінацію. При цьому під символічною номінацією розуміється акт присудження кому-небудь певного права, певної кваліфікації щодо встановлення символічних порядків.

Символічна влада базується на принципах, згідно з якими змінити світ означає змінити способи, за якими він формується, по яких конструюються, конститууються і ідентифікуються соціальні групи. У цьому плані можна сказати, що символічна влада – це влада утворювати потрібні групи, влада впроваджувати в чужу свідомість те чи інше бачення світу, влада «вселяти визнання». Дуже добре визначає цей феномен П. Бурдьє, який вважає, що «символічна влада є влада творити речі за допомогою слів» [11]. Можна сказати і по-іншому: символічна влада дозволяє проявити і затвердити те, що вже існує, з точки зору певної соціальної групи.

Усвідомлення існування символічної влади і ступеня її результативності спричинило за собою розробку маніпулятивних технологій, пов'язаних насамперед із цілеспрямованим, таємним спотворенням інформації з метою досягнення певних результатів.

Маніпуляція – це завжди приховування впливу, коли приховується як воно саме, так і його результати, а також наміри маніпулятора.

Самий вплив можливий тоді, коли ефективно визначені «мішені впливу» (механізми, за допомогою яких він здійснюється).

Маніпуляція масовою свідомістю завжди націлена на формування пасивної безвідповідальності мас.

Суб'єкт маніпулювання – особа або група осіб, в інтересах яких здійснюється маніпулювання. Як правило, суб'єкти маніпулювання становлять від 1 до 3 % населення.

Суб'єкти маніпулювання насамперед повинні прекрасно володіти формами вербального впливу, вони повинні володіти енергією, волею, амбівалентними моральними установками, фанатизмом, цілеспрямованістю, вірою в себе, установкою на незамінність.

Найбільш міцну базу суб'єктів маніпуляції складають некомпетентність і малоосвіченість маси, її установки на моральне, практично-політичне виправдання діяльності «суб'єктів», її нездатність самостійно вирішувати питання свого існування. Незрілість маси, відсутність у неї суверенітету дають можливість практично безмежного впливу суб'єктів маніпулювання, утвердження міфу про необхідність «влади найкращих».

Об'єкти маніпуляції – відома більшість.

Ускладнення суспільного життя, посилення його суперечливості, нерівномірний розподіл освіти, культури та інформації неминуче ведуть до утворення «пізнавальних бар'єрів», до продукування, збереження і ускладнення перешкод, що ускладнюють осмислення масами соціальних і культурних реалій. Людині все важче стає розбиратися в подіях. Вона надає перевагу полегшеній інтерпретації знання, втрачаючи системну картину дійсності. Тому іноді усвідомлення соціально-політичного життя різко знижується. Це пов'язане як з бажанням «вручити себе іншому», так і з культом вождя, з його ідеалізацією і символізацією.

Маніпулювання націлене на формування «недомислу», пониження рівня усвідомленості того, що відбувається шляхом активізації чуттєво-емоційних реакцій на шкоду раціонально-усвідомленим.

Маніпулювання суспільною свідомістю досягає особливого значення під час ідейно-політичних криз, дезінтеграції суспільства, дезорієнтації суб'єктів. Йдеться про ситуацію, коли спотворюється

(нависно або випадково) реальна картина того, що відбувається і відсутні пояснювальні програми і впевненість у майбутньому.

Слід особливо підкреслити, що в сучасному суспільстві тільки 60 % людей цікавляться політикою, а 25 % взагалі аполітичні [12]. Тому маніпуляція досягає найбільшої ефективності тоді, коли вона має не яскраво виражене політичне забарвлення, а орієнтується на нарочито заземленні повсякденні інтереси мас, з чим і пов'язаний успіх популістських методів впливу. Крім того, з цього випливає, що тільки близько 10-16 % населення можуть брати участь у виробленні і прийнятті рішення [12]. Саме таке становище дає можливість говорити про маніпулювання широкими масами, громадською думкою.

Подолати такий стан можна, підвищуючи політичну культуру мас, ступінь їх громадянської зрілості і активності, освітній рівень народу.

Однак у сучасному суспільстві це не більше ніж побажання. Насправді розрив між масами та елітою зростає, і сьогодні існують якби «дві нації в рамках одного соціуму з абсолютно несхожими соціально-культурними установками» [13]. Виникає якби подвійна, дворівнева система комунікації, цілі якої в залежності від адресатів інформації принципово різні. Масова комунікація при цьому націлена на тиражування психологічних і соціальних кліше, на репродукцію пануючих у суспільстві ідеологій і культур. Розрив між рівнями «пана» і «раба» в масовому масштабі культивує недорозуміння, нерівність, несправедливість. Маніпулювання пов'язано як раз з нівелюванням цих феноменів шляхом введення монополії на інформацію [14].

Бібліографічний список

1. Грачев Г. Манипулирование личностью: Организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник // Алгоритм. – 2002.
2. Доценко Е. Л. Психология манипуляции / Е. Л. Доценко. – М., 1996.
3. Грачев Г. Манипулирование личностью: Организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник // Алгоритм. – 2002.
4. Доценко Е. Л. Цит. твір. – С. 45.
5. Грачев Г. Манипулирование личностью: Организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник // Алгоритм. – 2002.
6. Winn D. Manipulated mind / D. Winn. – England, 1983; Yokoyama O. Manipulations / O. Yokoyama. – N. -Y., 1996; Rudinow T. Manipulation / T. Rudinow. – N.-Y., 1997.
7. Фрейре П. Образование в современном мире / П. Фрейре // Перспективы. – 1992. – № 2.

8. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М., 1993. – С. 212.
9. Бурдые П. Начала / П. Бурдые. – М., 1994. – С. 182.
10. Шампань П. Делать мнение. Новая политическая игра / П. Шампань. – М., 1997.
11. Бурдые П. Начала / П. Бурдые. – М., 1994. – С. 204.
12. Социальная психология. – СПб., 1998. – С. 132.
13. Клозе Ф. Массы и манипуляция / Ф. Клозе. – М., 1997. – С. 16.
14. Каландаров К. Х. Управление общественным сознанием. Роль коммуникативных процессов / К. Х. Каландаров. – М. : Гуманитарный центр «Монолит». – 1998. – 80 с.

В статье рассматривается ряд подходов, которые являются основой современной теории манипулирования массовым сознанием. Выделяются основные подходы к определению содержания самого понятия «манипуляция» в контексте современного научного дискурса. Исследуется вопрос определения места манипуляции в политическом процессе. В статье также рассмотрены некоторые условия манипулирования.

The paper discusses a number of approaches, which are the foundation of the modern theory manipulation of mass consciousness. Highlights the main approaches to the definition of the term «manipulation» in the context of modern scientific discourse. The question of determining the place of manipulation in the political process of the. The author also examines some conditions of manipulation.

Стаття надійшла до редколегії 21.11.2012

УДК 323.2:177

Колядко Б. С., НУ «ОЮА»

АКТУАЛІЗАЦІЯ МОРАЛЬНІСНИХ ОСНОВ В ПОЛІТИЦІ

Стаття присвячена одній із актуальних проблем у сучасному політичному житті – дослідженню механізму взаємодії понять «політика» і «мораль». Визначено сутність цих понять, час виникнення та з'ясовано їхні спільні та відмінні риси.

Питання взаємодії політики й моралі є достатньо актуальним у наш час, адже ставши на шлях незалежності Україна прагне побудувати правову, соціальну, демократичну державу, в якій пріоритетними є права і свободи людини, її інтереси. Крім того, прагнучи до тісної